

ІНСТИТУТ ТИМЧАСОВИХ ЧЛЕНІВ ВІЙСЬКОВО-ОКРУЖНИХ СУДІВ, ЯК СПРОБА РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ МОДЕЛІ СУДУ ПРИСЯЖНИХ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ СТ.)

Аналізується підготовка та проведення військово-судової реформи 1867 року та спроби запровадження інституту військових присяжних. Показано місце, роль та правовий статус тимчасових членів військово-окружних судів, здійснено порівняльний аналіз з присяжними засідателями загальних судів.

Ключові слова: *військові присяжні, тимчасові члени військового суду, військова юстиція, військово-окружні суди, Військово-судовий статут, судді.*

Saranchuk Oleksandra. *Institute of temporary members of military district courts, as an attempt to implement the military model of a jury (second half of the 19th century)*

The article analyzes the preparation and implementation of the military court reform of 1867 and attempts to introduce the institute of military juries. The article analyzes the place, role and legal status of temporary members of military district courts, and makes a comparative analysis with jurors of general courts.

Key words: *military juries, temporary members of the military court, military justice, military district courts, Military Court Statute, judges.*

У сучасній Україні дедалі активніше ведеться дискусія про необхідність повернення військових судів. Збільшення чисельності української армії, складний, спеціальний характер взаємовідносин між військовослужбовцями вимагають, на думку прихильників військової юстиції, відновлення скасованого в Україні у 2010 році інституту військового суду. Приклад багатьох світових держав, таких, як Велика Британія, США, Канада, Ізраїль, Польща, свідчить, що вони також у свій час визнавали за доцільне ліквіда-

цію військових судів, але згодом переглядали своє рішення і відновлювали їх діяльність. Важливим питанням, яке слід розглянути у випадку створення інституту військових судів, є модель майбутнього судочинства, а також можливість залучення до його роботи представників народу для безпосереднього здійснення правосуддя, що визначено ст. 124 Конституції України. З огляду на це актуальним буде розгляд національного історичного досвіду, насамперед у період XVIII – XX ст., коли було здійснено серію реформ щодо модернізації армії та системи військової юстиції.

Метою статті є аналіз правового статусу осіб, що брали участь у відправленні правосуддя після військово-судової реформи другої половини XIX ст., та визначити можливість поширення на них терміна «військові присяжні».

Дослідженню інституту військових судів і проблематиці військових присяжних в Україні загалом присвячена незначна кількість праць. Дослідники переважно лише згадують про існування військової юстиції, коротко окреслюючи суть реформи 1867 року. Так, у монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» військовим судам було присвячено лише одну сторінку, що не дає можливості повноцінно охарактеризувати цей інститут [1, с. 22]. Окремі питання військового судочинства були розглянуті у працях А. Ярмиша, С. Оверчука, В. Сердюка, О. Ткачука, В. Шевченко. Серед останніх досліджень можна назвати статтю Г.А. Волошкевича, присвячену військово-окружним судам, у якій проаналізовано їх склад, порядок здійснення судочинства. Водночас і в ній не розкрито проблематики т.зв. «військових присяжних» [2]. Проблематика військового судочинства у дореволюційній Росії опосередковано перебуває і в полі зору зарубіжних дослідників. Зокрема, слід відзначити роботи John W. Curran, Thomas E. Plank, Aurele J. Violette, Nikolai P. Kovalev. Особливо слід відзначити працю М. Ковальова, присвячену інституту військових присяжних, проте в ній основний акцент був зроблений на функціонування цього інституту в XX столітті [3].

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що питання наявності чи відсутності «громадського елемента» у реформованих військових судах другої половини XIX ст. є дискусійним. Як правило, дореволюційна та радянська історіографія категорично заперечувала існування народного представни-

цтва. У своєму класичному творі, присвяченому суду присяжних, І. Щегловитов писав: «Що стосується наших військових судів, то у них, з огляду на особливі умови військового побуту громадський елемент до відправлення правосуддя не залучався» [4, с. 46]. Згодом ця теза набуває поширення в інших дослідженнях, і точкою відліку появи «військових присяжних» визначають 1917 рік, коли Тимчасовим урядом була проведена реформа військового судочинства, а інститут присяжних засідателів був запроваджений у тимчасових військово-морських та військових сухопутних судах. Водночас зарубіжні дослідники схильні вважати, що «тимчасові судді» у реформованих військових судах мали окремі спільні риси з інститутом присяжних. Так, професор канадського університету М. Ковальов відзначав подібність механізму формування обох інститутів – «The process of selection of lay military judges for Army-District and Naval Courts for each term was similar to the selection jurors in the 19th» [5]. В окремих випадках автори вживають термін «jury», який традиційно позначає суд присяжних щодо тимчасових суддів у військових судах [6, с. 597]. Поступово погляд на можливість ототожнення тимчасових членів військових судів та присяжних засідателів, поширюється і в українському науковому дискурсі. Так, Г. Волошкевич у своїй роботі доходить висновку, що «утворений інститут тимчасових членів військово-окружних судів мав багато спільних рис з створеним в ході судової реформи 1864 р. інститутом присяжних засідателів» [7, с.11]. О. Пилипенко називає тимчасових членів суду «представниками військової громадськості», що дозволяє вважати їх «аналогом суду присяжних засідателів» [8]. Неоднозначність підходів та оцінок свідчить про актуальність даної проблематики і вимагає її глибокого аналізу.

Методологічною основою статті є діалектичний та феноменологічний підходи, а також система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових принципів і методів, зокрема принципи об'єктивності, конкретності, комплексності; методи формально-логічний, системний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий

Судова реформа, проведена Олександром II у середині XIX ст., внесла багато нового у систему судочинства Російської імперії, в складі якої були тоді й українські землі. Одним із головних результатів цієї реформи вважають запровадження суду присяжних, який

відкрив доступ широкій громадськості до відправлення правосуддя. Водночас цей інститут планувалося поширити лише на загальну систему судових установ, що залишало відкритим питання про цілу низку спеціалізованих судів, які на той час функціонували у царській Росії. Одними з таких спеціалізованих судів були військові суди, необхідність реформування яких відчувалася вже достатньо гостро. Паралельно з розробкою проєкту реформи цивільного судоустрою та судочинства влада проводила роботу щодо реформування військової юстиції. В ході цієї підготовчої роботи постало питання про можливість та доцільність уніфікації певних елементів загальної та спеціальної судових систем, зокрема можливість утворення у військових судах так званих «судів військових присяжних», аналога цивільного суду присяжних засідателів.

Росія не виступала піонером та першовідкривачем у цій справі. Традиції народного судочинства у військових справах мали глибокі історичні корені, зокрема були поширені у середовищі українського козацтва, де Загальні ради січовиків часто брали на себе функцію суду. Але і у більш звичному для нас форматі ідея участі представників громадськості у діяльності військових судів на середину XIX ст. була вже відома та опробована у низці європейських держав.

Так, піонером впровадження військових судів присяжних стає Франція. У ході Великої Французької революції виникає ідея демократизації системи військового судочинства, встановлення над ним контролю з боку громадськості для забезпечення більшої справедливості та гуманності. У 1790 році було прийнято Закон про військові суди, який передбачав участь цивільних присяжних при розгляді військових кримінальних справ, який було ліквідовано у 1796 році [9, с. 144].

Досвід Франції в організації військових судів присяжних був використаний у низці європейських держав. Так, у 30-х роках XIX ст. подібні суди створюються у Нідерландах та Бельгії. Тривалий час, до 1889 року, військові суди присяжних існували у Швейцарії [10, с. 44].

Питання про можливість впровадження інституту військових присяжних у Російській імперії постало в ході розробки нового Військово-судового статуту 1867 року, що було доручено спеціальній комісії під керівництвом генерал-ад'ютанта М. Крижановсько-

го. Результатом роботи цієї комісії стала поява інституту тимчасових членів у військово-окружних судах.

Аналізуючи зміст Статуту 1867 року, дослідники часто доходять висновку, що він суттєво не відрізнявся від нормативних актів, які були прийняті в ході судової реформи. Так, І. Філінюк пише, що «зміст Військово-судового уставу в цілому відповідав положенням судових уставів 1864 р.» [11, с. 186]. Водночас аналіз статусу тимчасових членів військового суду показує, що в остаточному варіанті Статуту вони суттєво відрізнялися від присяжних засідателів загальних судів.

Інститут тимчасових членів суду був запроваджений на рівні військово-окружних та військово-морських судів, що загалом відповідало практиці цивільних судів (окружних судів).

Законодавством було визначено низку обов'язкових умов, яким повинен був відповідати кандидат на призначення на посаду тимчасового судді:

1. Наявність офіцерського звання. Тимчасовим членом суду міг бути призначений виключно кадровий офіцер у ранзі штаб-офіцера або обер-офіцера. Таким чином, це виключало зі списку кандидатів не лише представників рядового складу, а й чисельну когорту молодших офіцерів, яка формувалася з недворянських прошарків – унтер-офіцерів;

2. Тривалість перебування на офіцерській посаді. Для заміщення посади військового судді офіцер повинен був прослужити не менше восьми років, із них чотири роки – на стройовій службі. З часом ця вимога суттєво знизилася, що, очевидно, обумовлювалося проблемою кадрового голоду. З 1883 року від кандидата вимагалася наявність 4-річного загального та двохрічного стажу керування військовими частинами.

3. Відсутність судимості. Не дозволялося обирати на посади суддів осіб, що притягалися до відповідальності за вчинене правопорушення і були визнанні винними або ж залишені під підозрою. Також відповідно до ст. 138 Статуту 1867 року (ст. 149 в редакції 1883 року) заборонялося призначення «боржників, що не могли сплатити свої борги», «осіб, які перебували під опікою за марнотратство», а також інших ще ряд категорій, що вчинили дії аморального характеру з точки зору тогочасного суспільства [12].

Зазначені вимоги не мали дискримінаційного характеру і в цілому повинні були сприяти формуванню суддівського корпусу із гідних осіб. Ці вимоги загалом кореспондувалися із тими, що висувалися до присяжних засідателів у загальних судах, з тією різницею, що майновий ценз був замінений на службовий, який краще відповідав специфіці армійського устрою.

Щодо кількості тимчасових членів у військово-окружних судах, то відповідь на це питання у науковій літературі не завжди однозначна. Зустрічаються роботи вчених, у яких називаються різні цифри – від 2 до 6 осіб. Е. Мельников зазначає, що «кожний військовий суд складався з трьох постійних та шести тимчасових членів» [13, с. 80]. Як правило, така різниця у поглядах зумовлена або аналізом проєктів Статусу, або врахуванням так званих запасних членів суду. Формально, відповідно до статті 28 та ст. 99 Військово-судового Статуту кількість тимчасових членів у складі військово-окружного суду становила чотири особи – два штаб-офіцери та два обер-офіцери [14, с. 9]. Така кількість, чотири тимчасових членів суду, підтверджується аналізом справ Київського, Одеського, Харківського військово-окружних судів [15]. Таким чином, кількість тимчасових членів у військово-окружних та військово-морських судах виявилася значно меншою, ніж кількість присяжних засідателів (12 чоловік).

Принцип виборності присяжних, притаманний цивільним судам, Російської імперії не знайшов свого втілення у військовій юстиції. Натомість була закріплена процедура призначення, відповідно до якої тимчасові члени суду призначалися Головним начальником військового округу [16]. Звісно, подібний механізм, у поєднанні з традиційною військовою субординацією, підпорядкованістю тимчасових членів суду вищим офіцерам, значно звужував їх самостійність і створював можливості контролю за їх рішеннями. Критикуючи подібне становище, вчений-конституціоналіст В. Івановський писав: «Сама внутрішня організація військових судів не забезпечує належної самостійності їхньої діяльності як колегіальних установ. Тут немає суду присяжних; тимчасові члени призначаються командуючим військами; крім того, зважаючи на військову субординацію, цілком вільна подача своїх думок немислима» [17, с. 394].

В остаточній редакції Статуту 1867 року було закріплено: «Покласти на тимчасових членів однаковий з постійними членами

військового суду обов'язок вирішувати як питання про вину підсудного, так і питання про застосування покарання» [18, с. 148]. Таким чином, тимчасові члени суду набували повноважень, аналогічних постійним суддям, справа у суді розглядалася колегіально, а рішення приймалося більшістю голосів. Змінювалися і завдання, які були покладені на тимчасових членів суду. На відміну від присяжних вони не стільки мали забезпечувати справедливість правосуддя, скільки надавати «консультації» постійним суддям щодо специфіки армійських відносин та правил, компенсуючи тим самим відсутність у професійного судді військового досвіду.

Реалізована у Статуті 1867 року модель участі представників «військової громадськості» у здійсненні судочинства виявилася суттєво відмінною від цивільної моделі суду присяжних. За процедурою добору, правовим статусом, змістом діяльності тимчасові члени військово-окружних судів значно відрізнялися від їх цивільних колег. Це не дає підстав визначити цей інститут аналогом суду присяжних, а самих його членів – військовими присяжними.

1. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол., за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 503 с.
2. Волошкевич Г. А. Військово-окружні суди українських губерній у системі військової юстиції Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 3(44). С. 8-13 DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2022.2>.
3. Nikolai P. Kovalev. Trial by Jury in Russian Military Courts. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [Online], Issue 8 | 2008, Online since 14 July 2008, connection on 04 December 2023.
4. Щегловитов И.Г. Суд присяжных. *Журнал Министерства юстиции*. 1913. № 9.
5. Nikolai P. Kovalev. Цит. праця.
6. Aurele J. Violette. Judicial Reforms in the Russian Navy during the 'Era of Great Reforms': The Reform Act of 1867 and the Abolition of Corporal Punishment. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 56, No. 4 (Oct., 1978). P. 586-603. URL: <https://www.jstor.org/stable/4207723?seq=12>
7. Волошкевич Г. А. Цит. праця.
8. Пилипенко А.Н. Военно-морское судебное ведомство в судебной системе Российской империи в конце XIX века. URL: <https://www.academia.edu/29801895>.
9. Сборник законодательных работ по составлению Военно-судебного устава. Санкт-Петербург, 1867. Т. XV. 936 с.
10. Щегловитов И.Г. Цит. праця.
11. Філінюк І. Г. Становлення та розвиток інституту військових судів у Російській імперії (XVII - початок XX ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 48. С.183-188.
12. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2-е. – Санкт-Петербург, 1863. Т. 42. № 44575.
13. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ на

території України (друга половина XIX– початок XX ст.): дис. ... канд. істор.н. Маріуполь, 2019. 260 с. **14.** Швейковський В. Устав Военно-судебный. Санкт-Петербург: Законоведение, 1914. 1270 с. **15.** Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси). Оп. 1. Спр. 1; *ЦДІАК*. Ф. 733 (Харківський воєнно окружний суд). Оп. 4. Спр. 6, 8, 9-25; *ЦДІАК*. Ф. 316 (Київський військово-окружний суд, м. Київ) оп. 1 Спр 19, 23, 27-31. **16.** ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1863. Т. 42. № 44575. **17.** Ивановский В. В. Учебник государственного права. 4-е изд. Казань, 1913. 500 с. **18.** Сборник законодательных работ по составлению Военно-судебного устава. Санкт-Петербург, 1867. Том XV. 936 с.

References

1. Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytyky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku / avt. kol. za red. I.B. Usenka. Kyiv: Naukova dumka, 2014.503 s. **2.** Voloshkevych H. A. Viiskovo-okruzhni sudy ukrainskykh hubernii u systemi viiskovoi yustytzii Rosiiskoi imperii (druha polovyna KhKh – pochatok KhKh st.). *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 2022. №-3(44). S. 8-13. **3.** Nikolai P. Kovalev, “Trial by Jury in Russian Military Courts”. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [Online], Issue 8 | 2008, Online since 14 July 2008, connection on 04 December 2023. **4.** Shcheghlovtyov Y.H. Sud prysiazhnykh. *Zhurnal Mynysterstva yustytzii*. 1913. № 9. **5.** Nikolai P. Kovalev Tsyt. pratsia. **6.** Aurele J. Violette. Judicial Reforms in the Russian Navy during the ‘Era of Great Reforms’: The Reform Act of 1867 and the Abolition of Corporal Punishment. *The Slavonic and East European Review*. 1978. Vol. 56. No. 4. P. 586-603. URL: <https://www.jstor.org/stable/4207723?seq=12>. **7.** Voloshkevych H. A. Tsyt. pratsia. **8.** Pylypenko A.N. Voенно-морское судебноe ведомство v судебноi системе Rossiiskoi ymперyy v kontse XIX veka / <https://www.academia.edu/29801895>. **9.** Sbornyk zakonodatelnykh rabot po sostavleniyu Voенно-судебноho ustava. Sankt-Peterburh, 1867. T. XV. 936 s. **10.** Shcheghlovtyov Y.H. Tsyt. pratsia. **11.** Filiniuk I.H. Stanovlennia ta rozvytok instytutu viiskovykh sudiv u Rosiiskii imperii (XVII - pochatok KhKh st.). *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2009. № 48. S.183-188. **12.** Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi ymперyy (dali - PSZRY). Sobranie 2-е. – Sankt-Peterburh, 1863. T. 42. № 44575. **13.** Melnykov E. O. Zdiisnennia viiskovykh reform na terytorii Ukrainy (druha polovyna KhKh– pochatok KhKh st.): dys. ... kand. istor. n. Mariupolskyi derzhavnyi universytet. Mariupol, 2019. 260 s. **14.** Shveikovskiy V. Ustav Военно-судебный. Санкт-Петербург: Законоведение, 1914. 1270 с. **15.** Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIАK). F. 385 (Zhandarmske upravlinnia m. Odesy). Op. 1. Spr. 1; *TsDIАK* F. 733 (Kharkovskiy voенно okruzhnoi sud). Op.4. Spr. 6, 8, 9-25; *TsDIАK*. F. 316 (Kyivskiy viiskovo-okruzhnyi sud, m. Kyiv) op.1 Spr 19, 23, 27-31. **16.** PSZRY. Sobranie 2-е. – Sankt-Peterburh, 1863. T. 42. № 44575. **17.** Yvanovskiy V.V. Uchebnyk hosudarstvennoho prava. 4-е yzd. Kazan, 1913. 500 s. **18.** Sbornyk

zakonodatelnykh rabot po sostavleniyu Voenno-sudebnoho ustava. Sankt-Peterburh, 1867. Tom. XV. 936 s.

Saranchuk Oleksandra. Institute of temporary members of military district courts, as an attempt to implement the military model of a jury (second half of the 19th century)

The article is devoted to the study of the military jury court in the pre-revolutionary period . The aim of the study is to conduct a comparative legal analysis of the military jury court in the pre-revolutionary period and in the jury in the common courts. The criteria for the analysis are: jurisdiction to the military jury court, requirements to jurors of military courts, number of jurors, the role of jurors in military courts in criminal proceedings. During the study the analysis of the Russian legislation of the second half of the 19th – early 20th centuries .

In the history of European countries, the practice of involving the population in the administration of justice has existed since the 18th century, although it did not become widespread.

The methodology of the article includes methods of analysis and synthesis; special formal-legal and comparative-historical methods. The analysis of Russian legislation made it possible to determine that the jury trial in the Russian Empire first appeared in 1864; however, the military courts of the Russian Empire did not provide for a public element of the administration of justice.

During the reform of 1867, the institute of temporary military judges was created. The conducted comparative analysis allows us to conclude that they had fewer common features with the jurors.

From the very beginning, access to temporary judges from representatives of the lower strata of society was limited, they were recruited exclusively from among officers, which significantly narrowed the level of representation in military courts, as well as giving the right to appoint jurors to the military superiors instead of the electoral procedure.

The number of temporary members of the district court was less than the number of jurors in general courts and amounted to 4 people. Instead, their functions fundamentally changed, and instead of deciding the guilt or innocence of the defendant, the temporary members of the military court began to participate in the trial on an equal footing with the judge. It is concluded that it is impossible to identify temporary members of military judges and jurors, as it sometimes happens in scientific articles.

Key words: military juries, temporary members of the military court, military justice, military district courts, Military Court Statute, judges.